

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ԶԱՐԲՅԱՆԱԼԵԱՆ

ՏՐԱԳ մի եւս և ամենէն ճաճանշաւոր-
ներէն մարեցաւ Մխիթարայ կաճառէն:
Servo Suo Padre!

Ողջերթի շեշտ մ'ունէր այդ բարեւը, զոր
բժիշկը յուսաբեկ և սրտակտուր, կու տար
ուխտիս ամենէն պաշտելի և համակրելի ծե-
րունիին՝ Հ. Գարեգին Վ. ԶարբՅանեանի
— Հայր Սուրբին:

Հայր Սուրբ. բառեր՝ ո՞րքան և վարդա-
պետ արեղաներու մէջ հանրացած և ընդ-
հանրացած են, բայց անոնք ընդող կեդրո-
նացում մ'ունին Հ. Գարեգին մէջ:

Բժշկին բարեն մծտալուտ յաւիտենա-
կանութեան աւետիքն էր, որ թէև սրբնի
և մաքրնի հոգւոյն հոգեզմայլ բերկրանք և
տենչանք կը ներշնչէ, սակայն այն ունի իր
ցնցող սարսուռն, լալկան և սգաւոր ազդե-
ցութիւնն:

Եւ նոյն բարենէն վերջը, չանցաւ երկար
ժամանակ. յափշտակուած էր մեր ծերու-
նին և ունայն կեանքն ընկճած էր և խոր-
տակած. յաղթանակը յաւիտենականու-
թեանն էր:

Յանձին մեր հանգուցեալ Հայր Սուրբին
պիտի նկատենք կրօնաւոր, եկեղեցական և
մատենագիր Մխիթարեան մը:

*

Դեռ հազիւ 10 տարեկան, Կ. Պոլսէն կու
գայ ի վանս, իր ուսանողական կեանքէն
ցոյց կու տայ հոգեւէր և զրասէր վարք մը:
Նա սահմանուած էր հինաւորաց Մխիթա-
րեան տան մեծամեծ հանճարներուն պա-
կան լրացրելու: Տասը տարուան ընթա-
ցից մէջ, քահանայ մը և Մխիթարեան մը
ըլլալու համար՝ պահանջուած ուսմունքն առ-
նելով, կը բարձրանայ քահանայական առ-
ախճանին. և Մխիթարեանի մը կրօնական և
զրական գործունէութեան ասպարէզը այդ
աստիճանէն վերջը սկսելով, հանգուցեալը
մեծ եռանդով կը նուիրէ իր անձն ուրիշին
օգտին և հայ պարութեան մշակման: 1850ին
վանքին ուսանողաց ուսուցիչ կը կարգուի:
Իբրեւ վանական անձ՝ կատարեալ կրօնաւո-
րական տիպար մը եղած է, և այն առա-
քինութիւնը, որ վանքին զոնէն ներս շատ

մեծ և բարձր նշանակութիւն և գերընական արժանիք մը ունի և որուն Հնագանդարիւն անունը կու տան, անով Հ. Գարեգին իր մէջ ցոյց կու տար հնագրեան սուրբ ճգնաւորի մը հոգին. իր Պետին և մեծերուն միշտ կոյր հպատակ մը մնացեր է՝ նոյն իսկ աւանդէն չնչին իրաց և գիպաց մէջ։ Նա որքան ինքզինքը նուազած, համեստ արեղայ մի կը համարէր և անկարող պաշտամանց, սակայն Միաբանութիւնն արդէն իսկ խելամուտ անոր պաշտօնավարական աշարջութեան և ողջամիտ ծառայութեան, երկար տարիներ անոր զանազան պաշտօններ յանձնելով, անընդհատ վայելած է իր ամէն տեսանքով մեծ ձեռնառութիւնը։ Հանդուցեալը զգալի կերպով աջ բարձր եղած է Միաբանութեան նախորդ և ներկայ Արհի. Պետերուն և վարչական մարմնոյ։ Խորհող և հեռատես միայն միջնորդութիւնով, վանքիս առաջնակարգ սրբելի զիւնադէան կը համարուէր. և իր այդ բնատուր յատկութեամբ, շատ պարագաներու մէջ, կրցեր է վանքին հակառակորդաց դէմ մարտով անուշակ ու կիրթ խօսակցութեամբ և թղթակցութեամբ։ Կենաց մեծ մասը վանքին մէջ կ'անցընէ։ Կը վարէ անուեսի (1856), ասպարանապետի (1856 և 1872), վերակացութեան (1884), բարձրագոյնի (1876-1894), հիւրընկալի (1885) և այլ զանազան պաշտօններ։ Եւ այդ ամէն պաշտօնները՝ անձնաւորութեամբ կատարելն յետոյ, ժամանակ գտած է ազգային գրականութեան մէջ շատ բեղմնաւոր մատենագրութիւն մը ստեղծելու։ Հ. Գարեգին նոյնպէս արդիւնք ունեցեր է տեղւոյս Մուրատեան Ոստիկանեան վարժարանի մէջ՝ երկար տեւելով (1876-86) խոստովանահօր պաշտօն վարելով. և նոյն վարժարանի նախկին աշակերտները՝ տակաւին չեն մոռացած իրենց այդ բազմաբարձր հոգեշունչ Հօր՝ հոգեւոր ողջամիտ առաջնորդութիւնը։

Հ. Գարեգին վարդապետի ամենէն գեղեցիկ և մեծ առաքինութիւնն եղած է ասլակցութիւնն տկարին, աղքատին, բեւախին, խեղճին, հալածեալին. առաքինութիւն մը, որ նոյն իսկ ազատամիտ և անկրօն գաղա-

կարգաց մէջ, մեծ արժէք ունի. եւս առաւել կրօնական շրջանակի մը մէջ՝ այն արժանիքն աւելի, յատուկ օժում մը և սքըրութիւն միջնորդի։ Եւ այդ առաքինութիւնը իշմիայն ցոյց կու տար վանքին կղզեացեալ պարիսպներուն մէջ, այլ նաեւ անկից դուրս՝ ուր որ եկեղեցական պաշտօն վարած է։ Հանդուցեալը ինչպէս շատ առաքինութիւններ, նոյնպէս այդ առաքինութիւնը՝ մեր եւրանաշնորհ Հիմնադրի վարքն ընդօրինակած էր. իր ուխտին Միսիթարեան անուանակրութիւնը գործով ցոյց տուած է. սրտով և նիւթապէս միտթարած է ամսիթարը և սոսկալուկի աղբառը։ Հանդուցեալը ողջամիտ պահպանողական մը եղած է Միսիթարայ և անոր ձեռնառուն աշակերտաց հոգեշունչ աւանդութեանց. և իր վարքով ցոյց տուած է անոնց կատարեալ տկարութիւնը, և իր վարքով պատկերած է կրօնիս հինաւորաց միաբաններու սիրելի, փարելի և ընդօրինակելի հոգին Աստուծառէր, և սիրուն ազգասէր. մի զոյգ թանկագին զահարներ, որով Միսիթարեանը կը միտթարուի և կը միտթարէ։

Զոյգ յիշեալ իր առաքինութեան՝ կ'ընթանար նաեւ ծայրայեղ համեստութիւնը։ Հանդուցեալը այդ առաքինութեան մէջ եւս ինքնատուրած տկար մըն էր։ Իր մէջ եւրերէր կիրով չէ ձգած, և այդ պատճառով միշտ հակառակած է անունն զրոշմելու իր զանազան հեղինակութեանց և թարգմանութեանց վրայ. այդ պատճառով բնաւ չէր հաճեր. և չէր սիրեր իր անձին զովստաներ տեսնել լրագրաց մէջ և վերջապէս նոյն պատճառաւ նա իր հիւանդութեան վերջերն զրով կը խնդրէ որ իր վրայ չի դրէ ոչ ոք. բայց իւր չափազանց խոնարհութիւնը զմեզ մինչ անհնազանդութեան, և արդէն սրբիչ կերպ կարելի չէր, քանի որ նա ազգին ամենէն մեծ տաղանդներէն մին ըլլալով, ազգը մեր խաղա լուսնութիւնը՝ իրաւամբ կրնար գտաւորարտել. սակայն յարգելով նաեւ մեր հանդուցեալ Հօր փափաքն, այս կենսագրական ըրտ կարելոյն շատ երկար չենք բռնել, և կը ստիպուինք անյիշատակ թողուլ իր զրուստեկի գործերէն շատերն։ Հ. Գարեգին խոնարհ և համեստ էր՝ բառին անթերի նշաւ.

կան յատուկ ողջամիտ հանդարտ և աշալուրջ բնաւորութեան հետ միանալով, յատուկ տիպար Միխիթարեան մը կ'ունենանք: Հանգուցեալը մեծ խանդով և զօրովով կը խօսէր իր դատախարակին վրայ, և կը զարմանար անոր տարօրինակ բաղմամբասակ կաւորութեան աշխոյժ գործունէութեան վրայ:

Աշակերտը շարունակեց իր վարդապետին գրական գործունէութիւնը: Միխիթարեանցս գրականութեան մէջ հիմնադիր եղաւ ազգային և օտար ազգաց մասնագրութեան գայլին և օտար ազգաց մասնագրութեան գեղեցիկ ձեւերն, ուսկեց ազգային բանասերներն և ուսանող մանկտին մեծ սնունդ առաւ և կ'աճուէ: Հանգուցեալը իր դատախարակին հիմնած «Բաղմամբէտ» թերթին ամենէն եռանդուն և պատուաւոր գործիչներն մին եղաւ մինչեւ իր ծերունի հասակն:

Իր յայնածաւալ և խորունկ յիշողութիւնը շատ նպաստեց իր սիրած ու մշակած մասնագրական մասնագիւլին: Հանգուցեալը կէս կաթուածահաւ՝ վեց տարի իր գրասեղանին առջեւ նստած միայն ընթերցման կը պարագայէր, գրելու կամ ուրիշ աշխատութեան մը կարողութիւն չունէր, բայց նա իր այդ ցաւալի գրեց մէջ բնաւ իր յիշողութիւնը չէր կորուսած: Բանասիրական, պատմական և բնութանական հնազոյն տեղեկութիւններ և յիշատակները մասնամասնօրէն և անսխալ կերպով կը հաղորդէր այլոց: Նա հազուադիւրս յիշատակարան մ'էր: Իր զարմանալի յիշողութիւնը մինչեւ նոյն իսկ օրհասական գրեց մէջ կը գործէր: Այդ սղաւոր վիճակին մէջ՝ իրեն կարելոր բան մը հարցընդելով, նա մեր հարցման ոչ համաճօտ այլ լիովն պատասխան կու տար: Թուաւ, յախշտակութեամբ մեղմէ այդ պաշտելի յիշատակարանը, բայց իր գրաւոր աշխատութիւնները, անձեռնմխելի յախշտեանական յիշատակ պիտի ապրին հայ գրականութեան մէջ, և ինչպէս իր կենդանութեան ատեն, նոյնպէս նաեւ արդ իր անհետացումէն յետոյ անոնք հայ բանասիրաց ամենէն կարեւոր աղբիւրները պիտի մնան:

Հ. Գարեգինի գրական գործունէութիւնը եզական է իր մէջ: Այն մեր գրականութեան մէջ ծաղկեցող ազգիս և ազգաց անուանի հեղինակները և անոնց գործերը, կարելի է

ըսել որ հանգուցեալը լիովին մեզ ծանօթացուցած է ընդհանուր գրականութեան նշանաւոր դէմքերը. իր գրքերը լեւեւ ուսանողաց համար պատրաստուած են, բայց անոնք նոյն իսկ ուսուցչաց առաջնակարգ և ուսնողները կրնան ըլլալ: Բանի որ անոնցմէ առաջ և յետոյ չեն տեսնուած և չի տեսնուեցան աւելի կատարեալ հրատարակութիւններ:

Դեռ յատուկ պաշտօնով վանքէն ուրիշ տեղ չի գնացած, իր երբեք անարգ հասակին մէջ տպարանի պաշտօնն վարած ատեն 1856ին՝ կը հրատարակէ իր գրական աշխատութեանց անդրանիկ գործը Յունաց, Հռոմէացեաց և Եկեղեցական հարց Մատենագրութեան պատմութիւնը: Այդ մանր տառերով բայց խոշոր ծաւալով հատորը, իր մէջ կը բովանդակէ գրական գեղեցիկ և ընդարձակ հմտութիւն: Հեղինակը անով կը հաղորդէ վաղեմի ազգաց վարքը, բարքը, բերթողաց և մատենագրաց նկարագիրը, բանաստեղծականց համոզական բնութիւնը, հեղինակաց արժանիքը: Իր այդ գործին լրացուցելն է 1874ին հրատարակած երկհատոր ուշագրաւ երկն, որով կը պատմէ արեւմտեան միջին և նոր դարերու մէջ ստրած համաճարեղ մատենագրաց վարքը: Այս երկու աշխատութիւնք ի միասին՝ կը կազմեն օտարազգի ընդհանուր մատենագրութեան գեղեցկագիտական պատմութիւնը. անոնցմով ընթերցողն իր մտաւորական ճաշակը կը յարգարէ, կը զարդարէ, կը ներշնչուի գրականութեան վսեմով, գեղով, և ներքին բերում մը կ'ունենայ բարձրին և կատարեալին ձգտելու:

Իր անդրանիկ գործին կը յաջորդէ 1865ի հրատարակած «Պատմութիւն հին Հայ Դպրութեան» գիրքը. որ բանասիրական հրապարակին վրայ գնահատելի շատաչ մը հանեց, և որուն արձագանքը դեռ կը հնչէ: Այդ հրատարակութեամբ կենդանութիւն առին նախնեաց այն շատ մը բռնաշուն երկերն, որոնք թանգարաններու մէջ ծածկուած անծանօթ մնացեր էին ազգիս բանասէր հասարակութեան: Անով ծանօթացանք մեր հին պարութեան լիովն պատմութեան, ա-

նով ճանչցանք մեր նախնի մատենագրաց վարքը և երկասիրութեանց արժանիքը, առ նով մեր հասարակութեան մեծ մասը իմացած որ նախնի մատենագրութեան մի միայն պարանգնքն՝ Նարեկի հոգեբու երկն չէ, այլ այն ճոխացեալ է նաեւ ուրիշ պատմական, բժշկական, ուսումնական, աստուածաբանական և իմաստասիրական հասարկութիւններով։

Մինչդեռ ազգիս գրասէր հասարակութիւնը մեծ խանդով և սիրով կ'ողջունէր նախնեաց հին մատենագրութեան պատմութիւնը, Հ. Գարեգին քաջալերուելով այդ սիրալիք ընդունելութեան, 1878ին ազգային Նոր մատենագրութեան պատմութիւնն այլ և լայն կ'ընծայէ և այդ կերպով մեր հին և նոր մատենագրութեան պատմութիւնը կ'ունենանք։ Նոր մատենագրութիւնն ալ հնոյն համանման հետաքրքրութիւնը, օգուտը և արժանիքն ունէր, բանի որ այն ալ մեր գրականութեան համար նորութիւն մըն էր և կը լեցնէր մեծ պակաս մը։ Հայ գրականութեան պակասները շատ էին. և Հ. Գարեգին կը ջանար միշտ կարեւարագոյն երկերով լրացնել այն պարագայութիւնները։ «Հայկական մատենագիտութիւն» առնուամբ 1883ին կը հրատարակէ 1565-1883 զօրերու շրջանին մէջ հայ տղարաններէն լայն առած ամէն զբոսնու ցանկն յիշելով անոնց հեղինակները և ուր տպուել ենին։ Անտարակոյս կարելի է գուշակուիլ որ այդ երկասիրութիւնն ալ գրական ու կենսագրական տեսակետով սրբան օգուտ ունի։ Մեր տկար կարծեաց համեմատ իր երկասիրութեանց դուրս զործոյն կարելի է համարել Հայ գրականութեան հին մատենագրութիւնը, որուն հետ թերեւ կը մրցի «Պատմութիւն հայ թարգմանութեան» անուամբ երկասիրութիւնը (1889)։ Այլ մերջին բանասիրական աշխատութեան մէջ Հ. Գարեգին հետաքննի խորաթափանց միտք մըն է. բանասէր գասակարգաց առջև Հ. Գարեգին անով եզակի արժանիք մ'ունի։ Այդ երկասիրութեան կարեւորութիւնը շոշափելի է

բանասիրական բնիցէ յօգուածոց կամ յատուկ գրականաց մէջ։

Յիշեալ հայկապ գործերէն զատ, Հ. Գարեգին գրական արժանիքն կը տեսնենք նաեւ թագմավիպաց մէջ. հանդուցեալը իր հայ տեղագրութեանց թարգմանութեամբ, հայ տղարաններու պատմութեամբ, և հայալի տաց երկասիրութեամբ, ժամանակին «Թագմավիպ»-ի բանասիրականին՝ մեծ փայլ մը տուած է։

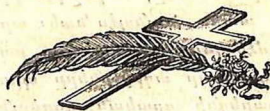
Հանդուցեալը հրատարակած է նաեւ ուրիշ փոքրիկ զրբեր և ունի նաեւ անտիպ մի քանի աշխատութիւններ, զոր օրինակ վարք հայ փոխնի Ս. Շաթուրեանի «Լէ Մարթիր»-ի թարգմանութիւնը, Ազգային նշանաւոր վարժարանաց կիսատ պատմութիւնը, Սերստոսի առակաց հաւաքածոյն և այլ զանազան երկեր։

*

Այդ վստակաւոր գրիչը կը հանդէս արդեւ Նա զործեց Միաբանութեան և հայ գրականութեան համար որքան հնար էր, և որքան ձեռնաստ։ Նա իր փայլուն կենաց ճառագայթները, կ'ամփոփէ յաւիտեականութեան ամպին ետեւը։ Դա այն հոգեպարտական զործիչներէն մին էր, որ իր զբաղմունքով փառաւեց հայ մատենագրութեան քաղաքացիական խաւարը. զա այն անխնայ և բեղմնաւոր գրիչն էր, որ ազգին զեղեցկապետական ճաշակը պարարեց. զա այն սիրելի գրիչն էր, որ ազգային վարժարաններու մատենագրական ձոխ շտեմարան մը պատրաստեց։ Դա այն առձն էր որ ոչ իր եւին այլ ընկերին օգտին և գրականութեան ծաղկման համար բոլորանուէր նուիրեց ինքզինքը։

Թուաւ նա և հեռացաւ, քոտք գտնելու իր Տենչալին որուն կը տնջար։

Հ. Ս. ԵՐԵՎԱՆ

կը թողնեն հոգեւոր միութարութեան կարօտ օրհնասական հիւանդները, Հ. Գարեգին իւրբեւ օգնական ժողովրդապետի և հիւանդաց բանակին մէջ աներկիւղ և անձնանուէր ման կու գայ. ննջեցեալը գերեզման կը տանի, օրհնասականը յաւիտենականութեան կը պատրաստէ, անմիութարք կը միութարէ, լքեալին արեւութիւն կը ներշնչէ, տկարին զեղ կու տայ, քաղցեալին կերակուր սնունդ կը հայթայթէ, շաբաթներով ամիսներով քաջութեամբ նոյն ահաբեկիչ պաշտօնը կը վարէ. և այդ աննշան եկեղեցականը, ոչ միայն յաշտ իր փոքրածիւ հասարակութեան հոգեւոր մեծ զեցացի մը կը հանդիսանայ, այլ միեւնոյն ատեն՝ իր արեական զործունէութիւնը կը տարածուի Կ. Պոլսոյ մէջ և Սուլթանը շքաւորամով կը վարձատրէ այն մեծ առաքելի եկեղեցականը։ Այս յեշտակեալ զէպէն կարելի է ամիսի գաղափար մը կազմել, թէ Հ. Գարեգին իբրեւ եկեղեցական պաշտօնեայ, ինչ ողւով զործած է և օգտակար եղած իրեն խնամոց յանձնուած հօտին։ Ամբողջ իր ժողովրդապետական կեանքը առաքելութիւն, անձնանուիրութիւն և բարեգործութիւն է։ Իրեն ժամանակակից Հայ. հոռի մէկանաց պետին Գեոր. Հատունի՝ մեծ թիւ կունք կ'ըլլայ (ոչ հասունեան կամ հասասունեան ծանօթ խնդիրներու մէջ. այդ կրօնական հրեզնէ չծաղած՝ նա Կ. Պոլսէն մեկնէր էր)։ Գեոր. Հատուն երբ ժողովրդական գիտարակիծին խնդրոց մէջ երբեմն իր պատկանելի իշխանութեամբ և իր զօրեղ ձայնով անկարող էր զործելու, Հ. Գարեգին իրեն օգնութեան կը հասնէր. սա իր անուշակ բնատրութեամբ՝ իբրեւ խաղաղութեան հրեշտակ, կը միջամտէր, և ամենէն անսաստ անձը ասոր ներկայութեան կը հանդարտէր, կը զիջանէր։ Ո՛չ միայն ժողովրդեան աղքատ պատկարզին իր զանազան ձեռնարկութեամբ սիրելի և պաշտելի հայր մ'էր դարձած, այլ նոյն իսկ ազնուապետական պաշտաներու մէջ՝ նա առանձին պատիւ, յարգ ու սէր կը վայելէր իրեն լուրջ, համեստ և ընդօրինակելի պատկանելի բնատրութեամբ։ Միաբանութիւնը կարելի չէր որ այդպիսի անձնանուէր անդուլ և անխառն աշխատող

անդամ մը, մշտնջենաւոր կերպով նուիրէր Կ. Պոլսոյ ազգային հասարակութեան, անտարակոյս Միաբանութեան մը մէջ այդպիսի անձեր յատուկ կարեւորութիւն մը ունին, և անոնց ձեռքով է որ կարող է հասարակութիւն մը զեռ աւելի ուժ տալ իր կազմ ու պատրաստ մարմնոյն. ուստի տասնեակ տարի վերջը՝ Հ. Գարեգին կը կոչուի ի վանս. նախ ուսումնական ժողովի անդամ, յետոյ 1870ին վանական ընդհանուր ժողովոյ քարտուղար կ'ըլլայ։ Նախորդ և ներկայ Վեհ. Աբրահամեան քարտուղարի պաշտօնը շատ զնահատելի և արդիւնաւոր կերպով կը կատարէ երկար տարիներով։ Վանքին մէջ ինքզինքը բոլորովին զբաղանութեան տալով, հայ մատակարարութիւնը զգալի կերպով կը զարգարէ. բայց իր զբաղան ասպարէզը մերթ ընդ մերթ կը ջլատուի ներքին և արտաքին պաշտօններով։ 1869ին եպիսկոպոսական ազգային ժողովոյն համար, Գեոր. Հիւրմուզեան Աբրահամ հետ Կ. Պոլսի կ'երթայ. միեւնոյն Աբրահամ հետ նոյն տարին կը մեկնի ի Հոլով՝ վերադառնալով ժողովին համար։ 1875ին Քարեն այցելու Միաբանութեան կ'երթայ ի Տաւրիս և ի Ղրիմ։ Փարսիոյ պաշարման ատեն կը զանուի Գաղղիոյ նոյն փոթորակէն քաղքէն մէջ իր անվեհեր բնութեամբ և միաբանութեան իբրեւ անձնանուէր զինուոր խոյս չի տար հրացաններու և թնդանութեան րու տակ ընկնուած իզճալի քաղքէն. այլ իր պարտքը կը կատարէ, կը վաճառէ Մուրատեան վարժարանը՝ մնալով հլու հպատակ Միաբանութեան որոշողութեան։

»

Միաբանութեան երբեմն անդամ հանդուցեալ Գաբ. Այվազովսկի՝ Հ. Գարեգինի գասախարակէն էր. անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է գասախարակաց իրենց աշակերտաց վրայ ունեցած զգալի ազդեցութիւնը որ ապագային կը տեսնուի աշակերտաց վրայ։ Հ. Գարեգին իր գասախարակէն ընդօրինակած էր լուրջ և արդիւնաւոր զրախրութիւնը, հասարակութեան անձնանուէր աստարտութիւնը, և ամէն կողմ երազահաս ձեռնարկութեան յատկութիւնը, որոնք իր անձնա-